

տին, ապա տրե՛ ամիսը համապատասխանում է հունիսին: Իսկ վերջինս տրի հերկոցի ամիսն էր, երբ խոնավության պահպանման համար գործնական պայքար էր տարվում:

Քանի որ տիւր զսելու սիստեմն իր տերիտորիալ տարածականությամբ ընդգրկում էր Վանայանի ավազանը, տրի սիստեմն առավել հանգամանորեն ուսումնասիրելը կարևոր նշանակություն կունենար ուրարտական և հայկական երկրագործության ավանդների միջև պատմական կապեր որոնելու և մեր անցյալի հողամշակման ձևերը գիտության սեփականությունը դարձնելու տեսակետից:

Վ. ՔԴՈՅԱՆ,

«ՉԳՕՆ» ԿՈԶՎԱՆ ԳՐԲԻ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՐՑԸ

Ասորական գրականության բուն արշալույսին մենք հանդիպում ենք մի նշանավոր գրվածքի, ասորական տառերի թվով կազմված 22 (հետագայում ավելացրած է ևս մեկը) ճառերի, խրատական հորդորների կամ քարոզների, որոնք կոչվում են նաև նամակներ: Այդ ճառերի հեղինակ էր համարվում, հիմնվելով հինգերորդ դարի գործիչ Գեննադիոս Մարսելցու հեղինակության վրա¹, Մծրինի եպիսկոպոս Հակոբը, իր ժամանակին մի շատ հայտնի անձնավորություն, որ մասնակցել էր 325 թվականի Նիկիո տիեզերական ժողովին և արիստականության դեմ եռանդուն պայքարողի համբավ էր վայելում: Այս կարծիքը ավելի ևս հաստատվեց, երբ 1756 թվականին Լիև Անտոնելլին հրատարակեց այդ ճառերի հայերեն ընագիրը լատիներեն թարգմանությամբ, ծանոթագրություններով ու բացատրություններով²: Հետագայում 1824 թվականին Պոլսում լույս տեսավ նույն գրվածքի միայն հայերեն ընագիրը հետևյալ վերտառությամբ.

Գիրք որ կոչի Զգոն արարեալ սրբոյն Յակովբայ երիցս Երանեալ Հայրապետին Մծրին քաղաքի՝ ըստ խնդրոյ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, սակս մանկանց նորոյս Սիովնի (VI + 430 էջ):

Դժբախտարար, հայերեն ընագիրը լրիվ չէր: Այն պարունակում էր, փոքր-ինչ տարբեր դասավորությամբ, առաջին 19 ճառերը և չունեւր վերջին չորսը (20—23), որոնցից վերջին երկուսը շատ կարևոր էին նրանցում հիշատակված ժամանակագրական տվյալների պատճառով: Հին հայերեն ընագրում էլ, էջ 394, պահված էր թղթերից մեկի գրության ճշգրիտ տարբերակ, որով միանգամայն պարզվում էր տեղի ունեցած երկու տարբեր անձնավորությունների շփոթումը և թղթն անտեղիորեն Մծրեա Հակոբ եպիսկոպոսին վերագրելը, սակայն, անհասկանալի պատճառներով, գիտնական հետազոտողները այդ տվյալի վրա ուշադրություն չդարձրին և հաստատություն գտավ այն սխալ կարծիքը, թե հիշված 23 թղթերի հեղինակը Հակոբ Մծրեա հայրապետն է, ուրիշ խոսքով այն ժամանակվա համար մի ավելի պակաս հայտնի կամ գրեթե անհայտ անձի գրվածքը վերագրվեց մի ավելի հայտնի նույնանուն անձնավորության:

Զարմանալի վաղ է սկսվել անձնավորությունների այդ շփոթումը հատկապես նաև հայոց դրականության մեջ: Այդ շփոթման ու սխալի առաջին արտահայտությունը գտնում ենք Փավստոս Բուզանդի Հայոց պատմության մեջ (ղպրություն III, գլուխ 10): Այնտեղ կարդում ենք հետևյալը.

«Զայնու ժամանակաւ խաղաց զնաց մեծ եպիսկոպոսն Մծրեացոց, այր սքանչելի ծերունի, վաստակասէր ի գործս ճշմարտութեան, որում անուն Յակոբ, փոխանակ ազգան Պարսիկ կոչէր, այր ընտրեալ յԱստուծոյ...»:

Բոլորովին անորոշ, կարելի է ասել անհասկանալի է «փոխանակ ազգան Պարսիկ կոչէր» արտահայտությունը: Փավստոսի գերմաներեն թարգմանիչ Մ. Լաուերը դժվարության տակից դուրս է եկել նրանով, որ համապատասխան տեղը թարգմանել է „anstatt nach seiner Familie der Perser hieß» — «փոխանակ ըստ իր ազգանվան (կոչվելու)» Պարսիկ էր կոչվում³, Լաուերը հաշվի չի առել, որ եպիսկոպոսներն առհասարակ ազգանունով չեն կոչվում, այլ այն-

¹ „De viris illustribus" գրվածքում, որը գրված է 496 թվականից առաջ:

² Nic. Antonelli, Sancti patris nostri Jacobo Episcopi Nisibeni Sermones, Romae, 1756.

³ Des Faustus von Byzanz Geschichte Armeniens, von Dr. M. Lauer, Köln, 1879, 3. Buch, 10 Kapitel.

տեղի անունով, որտեղի հպիսկոպոսն են նրանք: Նույնպիսի դժվարության առաջ կանգնած է զղացել իրեն Փափստոսի Հայոց պատմության բազմաճյուղ ուսումնասիրող և աշխարհաբարձ թարգմանող ակադեմիկոս Ստեփանոս Մալխասյանը, որը այդ հատվածը թարգմանել է աշխարհաբար հետևյալ կերպով. «Որի անունն էր Հակոբ զգոն կոչված, պարսիկ Անակի որդին»⁴: Այս հատվածի առթիվ գրած ծանոթության մեջ Ստ. Մալխասյանն ասում է. «Բնադիրն այստեղ աղավաղված է. «Յակոբ, փոխանակ ազգան Պարսիկ կոչվե» — բանասերներն ուղղել են՝ Յակոբ որդի Անակա զգան (զգոն), պարսիկ կոչվե. մենք թարգմանեցինք այնպես որպես թե ընադրում գրված լինե՞ր՝ Յակոբ որդի Անակայ պարսկի, որ զգոն կոչվե»։ Մալխասյանն ավելացնում է նաև «Այս գրվածքը ներկա բանասիրությունը վերագրում է պարսիկ Աֆրատու հպիսկոպոսին»:

Մ. Գևորգյանի ուսերեն թարգմանության մասին չենք խոսում, որովհետև նրա այդ հատվածի թարգմանությունը թելադրել ենք մենք՝ զուրս զցելով «փոխանակ» բառը:

Նախքան գրվածքի բուն հեղինակի մասին խոսելը՝ ասենք, որ Փափստոսի վերև բերված հատվածը հիրավի աղավաղված է, բայց ոչ մի հարկ չկա այդ աղավաղումը վերացնելու համար գոյություն չունեցող «Անակա որդի» բառերը մտցնելու բնագրի մեջ (Անակը հանելու՝ փոխանակ բառի միջից):

Մենք այժմ հնարավորություն չունենք և մեր նպատակի համար շատ երկրորդական է պրպտումներ կատարել այն մասին, թե ուր բանասերը ի՞նչ կարծիք է հայտնել Փափստոսի այդ հատվածն ուղղելու մասին, բայց մենք կարծում ենք, որ այդ հատվածը պետք է ուղղել և կարդալ այսպես. «Որում անուն Յակոբ, փոխանակալ զգան պարսիկ կոչվե, այդ ընտրեալ յԱստուծոյ», այսինքն՝ «որի անունն էր Հակոբ, այլ անունով (անունը փոխանակելով կամ երկրորդաբար) կոչվում էր զգան պարսիկ»⁵: «Զգոն» խաբիմա բառի թարգմանությունն է, որ նշանակում է «իմաստուն»: Այստեղից հետևում է, որ Հակոբ Մծրնա հպիսկոպոսին հատկացվել է մի անուն, որ նրան չի պատկանում և այստեղից էլ առաջացել է այն շփոթումը կամ սխալը, որով խաբիմա ֆարսայա կամ «իմաստուն» (զգոն) պարսիկ մականունը կրող ասորի հեղինակի գրվածքն էլ վերագրվել է Հակոբ Մծրնացուն:

Երբ է տեղի ունեցել Փափստոսի մեջ այս շփոթումը, դժվար է ասել. մենք ասացինք, որ այդ շփոթումն ունի Գեննադիոս Մարսելցին 496 թվականից առաջ գրած իր աշխատության մեջ, ուրեմն ոչ մի արդելադրիք հանգամանք չկա, որ Փափստոսն ինքը կամ նրա խմբագիրը գրած լինի այդ բառերը: Սակայն, ինչպես մեզ հաղորդեց Փափստոսի ձեռագիրներով զբաղված բանասեր Կ. Մելիք-Օհանջանյանը, որ և մենք ստուգեցինք Մատենադարանում եղած Փափստոսի բոլոր ձեռագիրներով, ձեռագիրներից մեկը, № 3079 (գրված 1700 թ.), ինչպես և ձեռագրերում պահված Փափստոսի հատվածներից մեկը չունի «փոխանակ ազգան պարսիկ» բառերը, այլ գրում է լուկ «Որում անուն Յակոբ կոչվե» և այլն: Մյուս բոլոր լրիվ ձեռագիրները՝ № 1867 (1622 թվականի), № 3011 (1657 թ.), № 1482 (1676 թ.), № 4584 (17 դար), № 6554 (18-րդ դար) տալիս են սովորական «որում անուն էր Յակոբ փոխանակ ազգան պարսիկ կոչվե» ունթերցվածը⁶: Սրանից զուցե կարելի էր եզրակացնել, որ «փոխանակ ազգան պարսիկ» բառերը հետադադում են ավելացրել բնագրի մեջ, բայց այդ հանգամանքը մեր խնդրի պարզաբանման համար առանձին նշանակություն չունի:

Հետագայի հայ գրականության մեջ հիշյալ երկու անձերին իրար հետ շփոթելու արձագանք են նաև խոսքովի թարգմանչի ու Գրիգոր Նարեկացու այս մասին ասածները: Այդ հեղինակներից առաջինը՝ Խոսրովիկ Թարգմանչը (VII դար), խոսելով VI դարի ասորական եկեղեցական գործիչ Յակոբ հպիսկոպոս Բարադայի մասին, ասում է. «Յակոբ՝ ոչ որ Մծրնայ քաղաքին հպիսկոպոսն էր, այդ հանճարեղ և կթթովական, որ ի կենդանութեան իւրում գրադում

4 Տե՛ս Փ ա փ ս տ ո ս ի ու ղ ա ն ղ, Հայոց պատմություն, Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթագրություններ ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1947, էջ 99—100 և ծանոթ. 31, էջ 315:

5 Այս միանգամայն ճիշտ ուղղումն իր ժամանակին առաջին անգամ առաջարկել է Նորայր Բյուզանդացին, բայց բանասերները դարձանալիորեն չեն ընդունել այն: Տե՛ս Ն ո ռ ա յ Ր Յ ու ղ ա ն ղ ա ղ յ ի, Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանությունը, Տփղիս, 1900, էջ 476—477:

6 Բանասեր Վ. Առաքելյանն ևս Ստ. Մալխասյանի Բուզանդի աշխարհաբար թարգմանության առթիվ գրած իր հոդվածում տեղեկացնում է, որ «Վենետիկյան մի ձեռագիր չունի «փոխանակ ազգան պարսիկ» բառերը: Տե՛ս «Վեզվի ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու», հատ. III, Երևան, 1948, էջ 327:

հերետիկոսաց չի խից զրերանս և կապիաց զհայհոյիչ նոցա լիպուս, և զկնի վախճանին եջող յիշատակարան անձին բազում զրեան իմաստութեամբ զարդարեսլս և ծաղկեալս»⁷։

Իսկ Գրիգոր Նարեկացին Յակոբ Մծրնացուն նվիրած ներբողում նույն ձևով արտահայտվելով՝ ասում է. «Սոփերս օգտակարս և զաշխարհակեցոյցս մասննազրեաց, որով սահմանաւ կշռութեան բանի զշարախօսաց բերանն կարկեաց, և զհերձուածողականն խիստ դաւանութիւն ամենայնիւ իսկ բմբերսնեաց»⁸։

Քանի որ բացի մեր վերը հիշած անորոշ տեղերից, այլևս ոչ մի հիշատակություն չկա ոչ հայ և ոչ օտար գրականության մեջ, թե Մծրինի հայտնի եպիսկոպոս Հակոբը զովածքնել է ունեցել, եղած սխալը կամ թյուրիմացությունը պարզելու համար պետք էր դտնել այն անձնավորությունը, որը, իրոք, մեզ հետաքրքրող գրքի հեղինակն է։

Մենք վերևում ասացինք, որ հայերեն «Զգան» գրքի մեջ տեղեկություններ են պահպանված, որոնց հիման վրա կարելի էր ամենայն հաստատությամբ ասել, որ այդ գիրքը չէ կարող Հակոբ Մծրնացունը լինել։ Սակայն գիտնականների ուշադրությունից վրիպեցին այդ տեղերը և երկու տարբեր անձնավորությունների շփոթումն ու ճակատագրական սխալը գիտության մեջ տեղեց մինչև 1969 թվականը, երբ անգլիացի նշանավոր գիտնական ասորագետ Վ. Խալոթը հրատարակեց մեզ հետաքրքրող երկի ասորերեն լրիվ պահպանված քննադիրը⁹։ Այդ քննադրում մի քանի տեղ հիշատակված են ճառերի գրության թվականները, որոնք միանգամայն պարզում են թե՛ հեղինակի անձնավորությունը և թե՛ այդ ամբողջ հարցն իր բոլոր կողմերով։

Տանք ամենից առաջ այդ ժամանակագրական տեղեկությունները՝ առնելով Հակոբ Աֆրահատի Ռադյոի հրատարակած լրիվ քննադիրը (Բերտի թարգմանությամբ), գուգահեռաբար տալով նաև այդ տեսակետից այն ամենը, ինչ որ պահպանված է հայերեն թարգմանության մեջ։

Ա) Հինգերորդ քարոզի մեջ (Bert, էջ 73—74) ասված է. «Բայց երբ եկավ հույն Ալեքսանդրը (Մակեդոնացին), նա սպանեց Մարաց և Պարսից թագավոր Դարեհին... Այն ժամանակվանից, երբ խորտակվեցին խոյի երկու եղջյուրները (այսինքն՝ կործանվեցին Մարաց և Պարսից պետությունները) մինչև այժմ 648 տարի է» (648—311=337 թվականը)։ Հայերենը ևս ունի այս տեղեկությունը. «Իրեւ եկն Ալեքսանդր յոյն, եսպան զԴարեհ արքայ Մարաց և Պարսից... և ի ժամանակէ անտի՝ մինչ փշրեցան երկոթեան եղջիրքն մինչև ցայսօր են ամբ 648» (648—311=337 թվականը) (Զգոն, էջ 86)։

Բ) Տասնչորսերորդ քարոզի վերջում գրված է (Bert, էջ 258). «Այս թուղթը գրվել է Մակեդոնացի Փիլիպպոսի որդի Ալեքսանդրի թագավորության 655 թվականի դերատ ամսին և Պարսից թագավոր Շապուհի 35-րդ տարին (=344 թվականի փետրվարին)։

Հայերենում (Զգոն, էջ 321—394) այս քարոզը տասնչորսերորդը չէ, այլ գրված է ամենից վերջում և բառացի կրկնում է ասորերենի տվյալները. «Գրեալ է թուղթս այս ի Քաղոց ամսեանն, որ ամ 655 էր (=344) Ալեքսանդրի որդւոյ Փիլիպպոյ Մակեդոնացւոյ և էր ամ 35 Շապհոյ արքայի Պարսից (=344) (էջ 394)։ Արդեւ նաև հայերենում պահված այս թվականից պարզ կերպով երևում է, որ Հակոբ Մծրնացին չի կարող ոչ մի դեպքում այս քարոզի հեղինակը լինել, քանի որ, ինչպես հետո կտեսնենք, նա այդ թվականից 6 տարի առաջ մեռել էր։ Իսկ ճառերի դասավորության այս փոփոխությունը կատարել է հրատարակող Անտոնելլին, որոշակի հայտնելով, որ նրան կասկածելի է թվում այս ճառի հեղինակումը Հակոբ Մծրնացու կողմից

⁷ Տե՛ս Գ. Վ. Շո վ ս ե փ յ ա ն, Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Վաղարշապատ, 1899 (1903), էջ 154։

⁸ Տե՛ս Շ. Բ. Զ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց գար Դ—ԺԳ). Վենետիկ, 1889, էջ 23—24։

⁹ Տե՛ս The Homilies of Aphraates, the Persian Sage, Edited From Syriac Manuscripts of the Fifth and Sixth Centuries in the British Museum, with an English Translation. Vol. I, the Syriac Text, London, 1869.

Երկրորդ հատորը, որ պետք է պարունակեր անգլերեն թարգմանությունը, լույս չի տեսել։ Դժբախտարար, ձեռքի տակ չունեմ այս արժեքավոր հրատարակությունը, ուստի ե օգտվում եմ եմ գր. Գեորգ Բերտի գերմաներեն լրիվ թարգմանությունից (Aphraats des persischen Weisen Homilien, aus dem syrischen übersetzt und erläutert, „Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Herausgegeben von Oscar von Gebhardt und Adolf Harnack“, Band III, Leipzig, 1888, LI—431)։

Գ) Սակայն բացի սրանից, ստորերեն բնագիրը XXII և XXIII Քարոզների կամ ճառերի վերջում պահել է երկու թվական ևս, որոնք ոչ մի ձևով թույլ չեն տալիս նույնացնելու Հակոբ Մծրնա երիսկուպոսին և մեզ հետաքրքրող գրքի հեղինակին: Դժբախտաբար հայերեն թարգմանությունը չունի վերջին 4 ճառերը (XX, XXI, XXII և XXIII):

XXII ճառի վերջում ասված է. «Այս 22 ճառերը ևս գրել եմ ըստ այբուբենի 22 տառերի: Առաջին տասը գրել եմ Մակեդոնացի Փիլիպպոսի որդի Ալեքսանդրի թագավորության 648 թվականին, ինչպես ասել ենք դրանց վերջում»¹⁰, իսկ վերջին 12-ը գրել եմ հույների և հռոմայեցիների պետության, այսինքն Ալեքսանդրի թագավորության 655 թվականին, և Պարսից թագավորի 35-րդ տարում» (=343, 344):

Եվ վերջապես, Դ) XXIII ճառի վերջում ասված է. «Այս թուղթը, սիրելի՛ դ իմ, քեզ գրել եմ Մակեդոնացի Փիլիպպոսի որդի Ալեքսանդրի թագավորության 656 թվականի օր ամսին և Պարսից Շապուհ թագավորի 36-րդ տարում»¹¹: 656 թվականի օր ամսին համապատասխանում է 345 թվականի օգոստոսը:

Ի՞նչ են ասում մեզ այս տեղեկությունները: Առաջին, այս ճառերը կամ նամակները մի ամբողջություն են կազմում, գրված ասորերեն այբուբենի տառերի կարգով և, ինչպես վկայում է XXII ճառի վերջաբանը, գրված են մի անհատի կողմից: Տասներորդ ճառի վերջում էլ հեղինակն ասում է, որ թիմ գրած այս տասը թղթերը կապված են իրար հետ և մեկը հիմնված է մյուսի վրա. դրանք իրարից մի՛ անջատիր. ևս գրել եմ Ալեքից մինչև Յուդ, մի տառը մյուսի ետևից: Երկրորդ, առաջին 10 ճառը գրվել է ամենաուշը 336, 337 թվականին, իսկ մնացած 12-ը՝ 343, 344 թվականին. վերջին XXIII ճառը դրանից մի տարի հետո, այն է՝ 345 թվականի օգոստոսին: Երրորդ, այս ճառերի հեղինակը երբեք չի կարող Մծրնի Հակոբ եպիսկոպոսը լինել, որովհետև հաստատապես հայտնի է, որ նա մեռել է 338 թվին:

Սակայն բացի այս արտաքին նշաններից, Զգոնի զրքում կան նաև ներքին հանգամանքներ, որոնք նույնպես անկարելի են դարձնում այդ գրվածքի վերագրումը Մծրնի հայտնի եպիսկոպոս Հակոբին: Այդ ներքին հանգամանքներից առաջինն այն է, որ 337—345 թվականներին, այսինքն արիստականության շուրջը տեղի ունեցող թունդ վեճերի ժամանակ գրված հիշյալ զրքում ոչ միայն ոչ մի հիշատակություն, այլ նույնիսկ հեռավոր ակնարկ չկա այդ վեճերի ու խնդիրների մասին, մինչդեռ այդ անհարին կլինեին, եթե գիրքը գրած լինեին Մծրնի Հակոբ եպիսկոպոսը, որ, ինչպես մի անգամ ասացինք, մասնակցել է Արիոսի և նրա վարդապետության դեմ 325 թ. կայացած Նիկիայի տիեզերական ժողովին և իրավամբ համարվում էր նիկիական դավանության եռանդուն ջատագովներից և արիստականության դեմ սուր պայքար մղող եպիսկոպոսներից մեկը: Երկրորդ ոչ պակաս կարևոր հանգամանքն այն է, որ, ինչպես վերևում մեջ բերինք, զրքում երկու անգամ հիշատակվում են պարսից Շապուհ թագավորի իշխանության տարիները, այսինքն՝ ժամանակագրական հաշիվներ են արվում պարսից թագավորի իշխանության տարիներով, ի՞նչպես այն թագավորի, որ սոսկալի հալածանքներ էր հանել իր պետության բրիստոնյաների դեմ և որին այնպես լուրջաբար է վերաբերվում մեր հեղինակը (տե՛ս 5-րդ սարդը): Իսկ այդ պայմաններում պարսից թագավորի իշխանության տարիների հիշատակումը եթե ոչ միանգամայն անհնարին, գոնե խիստ անհավանական է դարձնում մեզ հետաքրքրող գրքի Մծրնում գրված լինելը: Զե՛ր այն էլ պիտի նկատի ունենալ, որ Զգոն գրքի զրքության տարիներին (337—345) Մծրնը գտնվում էր Հռոմեական կայսրության սահմաններում և Պարսից պետությանն անցավ միմիայն Հորիանոս կայսեր ամոթալի գաղնադրությունից հետո 364 թվականին, եթե գիրքը գրված լինեին հուսմեական Բաղա՛ Մծրնում, հեղինակը ոչ մի առիթ չէր ունենա իր հաշիվները պարսից թագավորի իշխանության տարիներով կատարելու: Երբք պետք է գրված լինի, այդպիսով, ոչ թե Մծրնում, այլ արևելյան Ասորիքում, Պարսից պետության մեջ: Այդ դեպքում միայն հասկանալի կլինեին պարսից թագավորի իշխանության տարիների հիշատակումը: Այլև հենց միայն «իմաստուն պարսիկ» մակ-

¹⁰ Մեզ հասած ասորերեն, ինչպես և հայերեն ձեռագրերը 10-րդ ճառի վերջում ոչ մի թվական չեն նշում:

¹¹ Ss'us „Chronicon Edessenum“, edidit et interpretatus est Ignatius Guld (Corpus scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri, Series III—Tomus IV) Փարիզ—Լայպցիգ, 1903, ասորերեն բնագիր. էջ 5, լատիներեն թարգմանություն, էջ 5. „Anno 649, obiit Mar. Iacobus Nisibis episcopus“ = 610 թվին (=338-ին) մեռավ Մծրնի եպիսկոպոս Մար Հակոբը:

յիւրը ցույց է տալիս, որ մեր հեղինակն ամենայն հավանականութեամբ ապրել է Ասորիքի պարսկական մասում:

Պարզ է, ուրեմն, որ Մծրինի Հակոբ եպիսկոպոսը չէ մեր 23 ճառերի կամ քարոզների հեղինակը. մնում է դտնել այդ հեղինակին և պարզել նրա անձնավորությունը և նրա հետ կապված հանդամանքները, որչափ այդ հնարավոր է ասորական դրականության մինչև այժմ հայտնի դիտական տվյալներով: Այս խնդրի վերաբերյալ բոլոր տվյալները բերված են դր. Բերտի թարգմանության ներածության մեջ¹², որից և համառոտակի քաղում ենք բոլոր անհրաժեշտ տեղեկությունները:

Դժբի հեղինակը մեզ իր անձնավորության մասին ոչ մի տեղեկություն չի հաղորդում իր 23 քարոզների մեջ: Բայց ձեռագրերում, որոնցից հնագույնը 474 թվականն է կրում, որոշ քարոզների վերջում, տեղեկություններ են հաղորդված հեղինակի մասին. այդ տեղեկություններից մեկում, 23-րդ քարոզի վերջում ասված է հետևյալը. «Ավարտվեցին այս զրքում Մար Հակոբի, Պարսիկ Իմաստունի բոլոր նամակները» և այլն: Իսկ 10-րդ քարոզի վերջում, ինչպես և 22-րդի վերջում «Մար Հակոբ» անունը չի տրվում, այլ երկու անգամն էլ ասվում է միայն, թե «ավարտվեցին Պարսիկ Իմաստունի (10 կամ 22) նամակները»: Ուրիշ ասորի հեղինակներ տեղեկացնում են, որ նա բացի այդ կրել է Աֆրահատ անունը և ասորիները, իսկապես, մեր հեղինակի համար նախընտրում են գործածել այդ վերջին անունը: Պետք է նեխարել, որ Աֆրահատը մեծ հեղինակի աշխարհիկ անունն է, որ նա հոգևորական դառնալով, տարածված սովորության համաձայն, փոխել է, ընդունելով «Մար Հակոբ» անունը, որից և առաջացել է ամբողջ շփոթությունը: Բացի այդ Աֆրահատ ձևից՝ կա նաև ավելի ժողովրդական Ֆարհադ պարսկական ձևը, որպիսի անունով մեր հեղինակին կոչում է Բարհերբեոսը, ինչպես կտեսնենք ստորև:

Մենք այստեղ կանգ չենք առնի ասորական դրականության մեջ հիշված Աֆրահատների և նրանց մասին պատմվածքների վրա, որովհետև նրանցից ոչ մեկի նույնացումը մեր հեղինակի հետ հնարավոր չէ: Դժբախտաբար, չունենք ոչ մի այլ պատմական հաստատուն տեղեկություն մեր հեղինակի մասին: Այս գործում մեր ամենահին և միակ վկան է արարացոց եպիսկոպոս Գեվորգը¹³ (մոտ 687/688—724): Բայց սա էլ իր նամակում Աֆրահատի ոչ անունն է տալիս, ոչ էլ՝ թե նա ինչ եկեղեցական աստիճան է ունեցել: Սա նրան անվանում է լոկ «Պարսիկ Իմաստուն» և չգիտե նույնիսկ նրա բնակության տեղը՝ Մծրինն արդյոք, թե մի այլ քաղաք:

Մի կողմ թողնելով բոլոր ավելորդ մանրամասնությունները՝ կարևոր ենք համարում այստեղ տալ Եգվորդ Արարացու այդ նամակի համապատասխան հատվածի հայերեն թարգմանությունը:

Նամակի վերնագիրն է՝

«Տանուկիտների և Տուիտների և Ակուլիտների եպիսկոպոս Սուրբ Գեորգիոսի այն ինք հարցերի պատասխանը, որ ուղղել է նրան Լերեց Եշու մենակյացը»:

Սկզբում բացատրելով նամակն ուղացնելու պատճառները՝ հեղինակը շարունակում է.

«Առաջին գլուխ: Այն անձնավորության մասին, որ կրում է «Պարսիկ Իմաստուն» մականունը, և որը նամակների ձևով մի գրվածք է հեղինակել զանազան նյութերի մասին:

Ով է եղել այդ Պարսիկ Իմաստունը, այսինքն՝ ինչ աստիճան է ունեցել նա եկեղեցական նվիրապետության մեջ, կամ ինչ է եղել նրա անունը կամ բնակավայրի անունը, մենք ապահովապես ասել չենք կարող: Որովհետև նա իր զրվածքի ոչ մի տեղում սրանց կամ սրանցից մեկի մասին տեղեկություն չի տալիս, և որևէ այլ տեղում էլ մենք մինչև այժմ այդ բաները զրված չենք գտել, չենք տեղեկացել սրա մասին նաև ուրիշ որևէ մեկից, որ այդ մասին ավելի ճշգրիտ բան իմանար: Իսկ ասել ու հնարել, ինչ որ մտքներովս անցնի, որի մասին մենք հաստատուն համոզմունք չենք կազմել, և որի մասին որոշ շփով ապացույց բերել չենք կարող. մեզ և բոլոր ճշմարտություն սիրողներին անհարմար պետք է թվա: Բայց որ այդ մարդը մի սրամիտ անձնավորություն էր և ըստ կարելիության կարդացել և ուսումնասիրել էր կրոնական:

¹² Տե՛ս Գ. Բ Ե ր տ ի թարգմանության ներածությունը, էջ VII—XI:

¹³ Արարացոց եպիսկոպոս Գեվորգի նամակի ասորերեն բնագիրը առաջին անգամ հրատարակեց դե Լապարդը, *Analecta Syriaca*, p. 103 ff. Առաջին անգամ այդ նամակը գերմաներեն է թարգմանել V. Ryssel-ը՝ *Ein Brief Georgs, Bischofs der Araber, an den Presbyter Jesus, aus dem syrischen übersetzt und erläutert*, Gotha 1883. Ասորերեն բնագրի Աֆրահատին և նրա քարոզներին վերաբերող մասը իրայտը վերատպեց Պարսիկ Իմաստունի երկի իր հրատարակության ներածության մեջ (էջ 19—27), որից և այն գերմաներեն է թարգմանել Բերտը և տպագրել իր վերահիշյալ զրքում (էջ XXXVII—LI):

զրվածքները, այդ ցույց է տալիս նրա գրական գործունեությունը: ...Որ նա վանական է եղել և հոգևոր դասին պատկանել, ասում է հենց ինքն իր նամակներից մեկում... Սա ցույց է տալիս, որ «Պարսիկ Իմաստուն» մականունը կրող անձը վանական էր: ...Բայց թե նա որտեղ է եղել, Մծրին քաղաքում, ինչպես ասում են ոմանք, թե այն վայրերի մի այլ տեղում, նա մեզ չենք իմանա:

Այնուհետև Գեվորգ Լպիսկոպոստ հերքում է այն սխալ կարծիքը, թե «Պարսիկ Իմաստուն» եղել է Եփրեմ Ասորու աշակերտը և մեջ բերելով Զյոնի զրքից այն բոլոր ժամանակագրական տվյալները, որ մենք տվինք վերևում, այլև Թեոդորես Վուրսուցու և Սեկրատեսի եկեղեցական պատմությունների տվյալները Մծրինի պաշարման և քաղաքի զրավման մասին, գալիս է այն եզրակացության, թե ոչ մի խոսք չի կարող լինել այդ պնդման ճշմարտության մասին, քանի որ նրանց բաժանում է մոտ 50 տարի ժամանակամիջոց և ամենաշատը կարելի է ասել, որ Եփրեմը դեռ պատանի էր, երբ այս պարսիկ զրոյր արդեն պատկանելի ծերունի էր:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալ բոլոր հանգամանքները՝ JASSE-ն գտնում է, և Բերան էլ համաձայն է նրա հետ, որ Աֆրահատը պետք է ծնված լինի շուրջ 280 թվականին, ուրեմն իր քարոզները գրելիս պետք է լինեն 57—65 տարեկան:

Ռայտը 1871 թվականին Բրիտանական թանգարանի ձեռագիրներից մեկի լուսանցքում մի նշում գտավ, որ ասում էր, թե «Աֆրահատ Իմաստունը Հակոբն է, Մար-Մարայ վանքի Լպիսկոպոստ»: Այն հանգամանքը, որ նա մի եկեղեցական ժողովից հանձնարարություն է ստանում մի գրություն ուղղելու քրիստոնյա համայնքին և նրա հոգևորականներին (տե՛ս 14-րդ քարոզը), ցույց է տալիս, որ Աֆրահատը, իրոք, բարձր եկեղեցական պաշտոնյա է եղել և իրեն այդպիսին էլ նա խոսում է 6-րդ և 10-րդ քարոզներում: 22-րդ քարոզի մեջ նա իր գրածը պարտադիր իրատ է համարում ամբողջ համայնքի համար և ուսուցում ամբողջ հավատի վերաբերյալ, իսկ այդպես խոսել կարող էր միայն Լպիսկոպոստական աստիճան ունեցող մի անձնավորություն: Քանի որ Մար-Մաթայի վանքը գտնվում է արևելյան Ասորիքում, այժմյան Մոսուլի մոտ և, ինչպես տեսանք, Պարսիկ Իմաստունը դրած պետք է լինի ոչ թե Մծրինում, այլ արևելյան Ասորիքում, ոչ մի արգելք չկա ընդունելու, որ Աֆրահատը եղել է, իրոք, Մար-Մաթայ վանքի և նրա շրջակայքի առաջնորդը՝ Լպիսկոպոստ: Հետագայում էլ, հատկապես VI դարում մենք տեսնում ենք, որ այդ վանքի իբրև Լպիսկոպոստանիստ աթոռ շատ նշանավոր դեր է կատարում ասորական եկեղեցու կյանքում¹⁴:

Տարօրինակ է սակայն, որ իր հայրենիքում, ասորական եկեղեցու մեջ, շատ սակավաթիվ հետքեր են մնացել Աֆրահատի քարոզների օգտագործման կամ թողած ազդեցության մասին: Առաջին ասորի հեղինակը, որի զրվածքներում մեր քարոզների օգտագործման հետքեր են գտնվում կամ անորոշ ակնարկներ, դա Իսահակ Անտիոքացին է (V դարի առաջին կեսում): Այնուհետև մեր Պարսիկ Իմաստունը հիշատակվում է ասորի բառարանագիր Յեսու Բար Բահլուլի մոտ (X դար) Աֆրահատ անվան տակ հետևյալ ձևով՝ օգրախտի վերաբերյալ գրքում հիշատակված Աֆրահատը ըստ Թվանդուլյան Պարսիկ Իմաստունն է: XI դարու ասորի հեղինակ Եգիսս Բերսինեսուն ևս հիշատակում է Պարսիկ Իմաստունին հետևյալ ձևով՝ «Աղամի տան տարիները (բերվում են) ըստ Աֆրահատի, Պարսիկ Իմաստունի հաշվարկումների»: Այնուհետև գալիս է հայտնի Գրիգոր Բարհերբեկոսը (մեռել է 1286 թվականին)։ Նա գրում է՝ «Եվ նրա ժամանակ (այսինքն՝ Սելեկիայի Լպիսկոպոստ Պապայի, որը մեռել է 326 թվականին խոր ծերության մեջ), հայտնի էր Պարսիկ Իմաստունը, որի անունը Ֆարհադ է, որը ասորերեն լեզվով մի գիրք է գրել «Յորդոր» վերնագրով և 22 նամակներ ըստ այբուբենի տառերի»¹⁵: «Հորդոր» վերնագիրը կրող գիրքը ասելով Բարհերբեկոսը անշուշտ նկատի ունի 23-րդ ճառը, թեև «Հորդոր» վերնագիրը բովանդակության տեսակետից ավելի կվայելեր 14-րդ ճառին:

Նևստորականների Լպիսկոպոստ էրեղ-Նշուան (մեռել է 1318 թվականին) իր ասորական եկեղեցական հեղինակների ցուցակում¹⁶ տալիս է հետևյալ տեղեկությունը. «Երանելի Աֆրահատը, Պարսիկ Իմաստունը, զրել է երկու հատոր, այլև ճառեր, որոնք դասավորված են այբուբենի կարգով»: Այստեղ էրեղ-Նշուան շփոթում է մի բան: Ճառերի կարգով դասավորված ճառերը հենց այն երկու հատորներն են (1—10 և 11—22 քարոզները), որ գրել է Պարսիկ Իմաս-

¹⁴ Տե՛ս Ե. Տ. Եր-Միսայան, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908, էջ 122—133:

¹⁵ Տե՛ս «Chronicon ecclesiasticum». ed. Abbeloos et Lam y, Lovan, 1877, III, էջ 33:

¹⁶ Assemani, Bibliotheca Orientalis, t. I, էջ 532, t. III, pars I, էջ 3:

տունը և որ Ռայտի հրատարակության հիմքը կազմող ձեռագիրներն էլ երկու հատորի են բաժանել: Այս է այն ամենը, ինչ որ ասորական գրականության մեջ ասվում է Պարսիկ իմաստուն Աֆրահատի մասին:

Մի քանի խոսք էլ Աֆրահատի ասորերեն լեզվի մասին: Գիտնականները շատ բարձր են գնահատում այն Դր. Քերտն ասում է՝ «Մեր քարոզների լեզվի բնույթը մեզ հավաստիացնում է, որ նրանք ծագել են սլաւոնիկ սլեփոնյան ասորերեն լեզվով խոսող մասում: Մեր քարոզների լեզուն զերծ է ասորիների մոտ այնքան սիրված օտար բառերից և նրա շարահյուսությունը հասուն սեմական ձև ունի: Իսկ սեմական գիտություն աշխարհափոխակ կորիֆեյը, Քեոզոր Նյոլդերեն, ասում է. «Ով որ ուզում է ասորերենի շարահյուսությունը գրել, նա գլխավորապես սխալ է հետևի Աֆրահատին»:

Արտաքիններից Աֆրահատի քարոզների միակ արևմտյան վկան Գեննադիոսն է, որի մասին ասացինք վերևում:

Մնում է մեզ հիշատակել, որ Աֆրահատի քարոզները, Հակոբ Մծրինացուն վերագրվելով, ավելի մեծ ազդեցություն ու հարգ են ունեցել հայերի, քան թե ասորիների մեջ: Հայերեն «Զգոն» սկզբում տպագրված է մի թուղթ (էջ 3—4), որի վերնագիրն է՝ «Թուղթ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսավորչին առ սուրբ Յակոբ եպիսկոպոսն Մծրին քաղաքի», որով իբր Լուսավորիչը խնդրում է Մծրինի եպիսկոպոսին իրեն հրահանգել քրիստոնեական հավատի և նրա հետ կապված խնդիրների վերաբերմամբ: Սակայն, ինչպես որ հիշատակված ճառերը կամ թղթերը Մծրինի Հակոբ եպիսկոպոսին չեն պատկանում, այնպես էլ միանգամայն անտեղի է այստեղ մեջ բերված Գրիգոր Լուսավորչի անունը: Դիմողը եղել է անշուշտ Գրիգոր անունը կրող մի հոգևորական, բայց առաջին սխալին՝ գրվածքը Մծրինի եպիսկոպոսին վերագրելուն անմիջապես հետևել է երկրորդը, որ Գրիգորը դարձրել է Գրիգոր Լուսավորիչ, մոտավորապես ժամանակակից երկու նշանավոր գործիչների անունները կապելով միմյանց հետ:

Աֆրահատի գրքի հայերեն թարգմանությունը կատարվել է անշուշտ V դարում և թվում է, թե ասորերենից կատարված առաջին թարգմանություններից մեկն է, ուրեմն կատարված պիտի լինի V դարի առաջին կեսին: Այդ երևում է, ի միջի այլոց, նրանից, որ հայերեն թարգմանությունը 2-րդ ճառի մեջ նույնությամբ պահպանել է այն հատվածը, որտեղ ասված է թե աշխարհի վերջը լինելու է 6000 տարի հետո (այսինքն՝ հայկական տարեգրությամբ 500 թվին Ք. հետո): Եթե թարգմանությունը կատարված լիներ 500 թ. հետո, հայ թարգմանիչը այդ տեղը համապատասխան փոփոխության կենթարկեր, ինչպես որ այլ տեղերում արել է:

Իժմախտարար ձևերի տակ շուրջն Ռայտի ասորերեն հրատարակությունը, որպեսզի հնարավորություն ունենայի հայերեն թարգմանությունը համեմատել ասորերեն բնագրի հետ և որոշել հայերեն թարգմանության որպիսությունն ու արժեքը: Այստեղ էլ ստիպված եմ բերելու մի այլ գիտնականի՝ Sasse-ի կարծիքը հայերեն թարգմանության մասին, դարձյալ վերցնելով այն Քերտի ներածությունից (էջ XXVII—XXVIII): Sasse-ի կարծիքով՝ հայ թարգմանիչը քաջ պիտակ է եղել ասորերեն լեզվին և ընդհանրապես աշխատել է տալ բնագրի ճշգրիտ և հավատարիմ թարգմանությունը այն աստիճան, որ նա հայերեն թարգմանության մեջ մտցրել է նույնիսկ ասորերենի որոշ առանձնահատկություններ: Շատ տեղերում էլ սխալ է թարգմանել՝ կամ իր ձեռքին եղած բնագրի սխալաշատ լինելու պատճառով, կամ բնագիրը սխալ կարդալու հետևանքով: Արել է նաև կամայական հավելումներ կամ կրճատել է բնագրի որոշ արտահայտությունները: Առանձնապես հաճախ են պատահում այն դեպքերը, երբ ասորերեն բնագրի մի բառի փոխարեն թարգմանիչը երկու հոմանիշ է գրել:

Sasse-ն հայերեն թարգմանությունը համարում է մի մարդու գործ, իսկ նրա ձեռքին եղած ասորերեն բնագիրը գտնում է համապատասխան Ռայտի հրատարակած ասորերեն բնագրին: Կան հայերենում նաև այնպիսի բնթերցվածներ, որոնք շեղվում են Ռայտի բնագրից, բայց ավելի ճիշտ և նախընտրելի են թվում:

Ի վերջո, հարկ ենք համարում այստեղ ընդգծել նաև հետևյալը. Հակոբ Մծրնացուն վերագրված այս ճառերի մասին ամենայն մանրամասնությամբ գրել է Հ. Իառ. Չ.-ը իր «Մատենադարան Հայկական թարգմանությանց նախնաց (դար Դ—ԺԳ)» գրվածքում, Վենետիկ, 1889, էջ 20—46: Հ. Գար. Չ.-ը ծանոթ է ներկա գիտության տվյալներին և էջ 22-ում ասում էլ է, թե «Զգոն» գիրքը ավանդությունը բնթայում է Մծրնացվուն, «իսկ այլք և առավելապես մեր ժամանակաց բարգավաճ գիտություն, ուսումնական հետազոտությունք և նախազգական գյուտք՝

¹⁷ Sasse Th. Nöldcke, Mandäische Grammatik, Halle, 1875, p. XXI.

Ափրաստա կամ Փրաստա Ասորվո կուտան: Որչափ ալ բանասիրական նկատմամբ և արդի գիտության առեւ անհակառակելի ու անվիճելի երևնա այս կարծիք և ենթադրություն, սակայն մեզ հարկ է հիշեցնել, որ ...Սրբույն Հակորա Վարուց գրիչը առ մեզ հայտնի ու բացարձակ խոսքով իրեն կվերագրեն այս գրվածքը: Այսպիսով, ինքն իրեն հակասելով, Հ. Գար. Ձ.-ն այս խնդրի լուծումը թողնում է հետագա հետազոտություններին և գյուտերին (էջ 24—25, հմտ. էջ 39), թեև նրան ծանոթ նորագույն հետազոտություններն այս խնդիրն արդեն լուծել են անդառնալիորեն ոչ հոգուտ Մծրնացու:

Աֆրահատի ճառերը հսկայական նշանակություն ունեն չորրորդ դարի ասորական արևելքի պատմության, հոռմեական-պարսկական հարաբերությունների, ասորական քրիստոնեության առանձնահատկությունների, վանականության և անապատականության ծագման և այլ հարցերի համար, բայց մեր այս հոդվածի նպատակների մեջ չի մտնում այդ հարցերի պարզարանումը:

Պրոֆ. Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԵՐԿԱՆԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԸՍՏ ԳԱՌՆԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻՑ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԻ

Գառնի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված աղալու-տրորելու գործիքները հնարավորություն են տալիս գասակարգելու եղած նյութերը և պարզելու զարգացման այն ուղին, որ անցել է աղորիքը մինչև կլոր պտավող երկանք դառնալը: Պրիմիտիվ աղորիքը, հանդես գալով մարդկային հասարակության զարգացման վաղ շրջանում, հազարամյակներ շարունակ լուրջ փոփոխությունների չի ենթարկվել: Նույնիսկ Ուրարտուում, որտեղ երկրագործությունը բավականին զարգացած էր, որպես աղալու-տրորելու գործիք կանցազում դեռևս օգտագործվում էր պրիմիտիվ աղորիքը¹, եթե շահվենք սանդերն ու հավանդները: Գառնիում հայտնաբերված աղալու-տրորելու գործիքները ցույց են տալիս, որ զարգացման հաջորդ աստիճանը հանդիսացել է «հրվող» աղորիքը², Գառնի է հրվող հինգ աղորիք, պատրաստված ծակափայտից, որոնցից միայն մեկն է ամբողջական, մնացած չորսը կտրված են, բայց կարելի է պարզ պատկերացում կազմել նրանց մասին: Դրանք 25—34 սմ երկարության, 18—22 սմ լայնության, 3—10 սմ բարձրության բարեր են և պրիմիտիվ աղորիքներից տարբերվում են նրանով, որ բարագործը աղացի վերին քարի վրա երկայնքով փայտե լծակի համար ափսո է արել, իսկ աղորիքի երկու ծայրերին փոսիկներ՝ լծակն ամրացնելու համար:

Գառնի հրվող աղորիքներից ամբողջականը (32×19) ավելի վատ է մշակված, ակոսը խոր չէ (1—1,5 սմ), իսկ փոսիկ միայն մի ծայրից ունի, 9 սմ լայնությամբ և 4 սմ բարձրությամբ (տախտ. 1, Ա). կտրվածներն ավելի լավ են մշակված:

Հրվող աղորիքների մի քանի օրինակ պահպանվում է ՀՍՍՌ ԳԱ պետական պատմական թանգարանում: Դրանցից երկուսը (ՊՊԹ, № 2128/85, ՊՊԹ, № 637) մշակումով նման են Գառնի հրվող աղորիքներին, միայն չափերը մի քիչ ավելի մեծ են (41×21 սմ և 39×24 սմ):

Ավելի հետաքրքիր են թանգարանում պահվող մյուս երեք հրվող աղորիքները: Մեկը (ՊՊԹ, № 2129/184, 40×22 սմ) ուղադրավ է նրանով, որ փայտե լծակի համար արվող ակոսի փոխարեն ունի երկայնքով արված թմբիկ (լայն. 5,5 սմ, բարձր. 1,5—2 սմ): Այսինքն, փոխանակ լծակը տեղավորելու քարի վրայի ակոսի մեջ, ինչպես հախորդներում էր, այդ թմբիկն են մտցրել լծակի վրա բացված ակոսի մեջ, հետևարար լծակը բավականին բարձր է եղել և զեպի ձախ շարժելիս հիմնական ծանրությունն ընկել է ձախ կողմի վրա, իսկ զեպի աջ շարժելիս՝

¹ Б. Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту). Москва, 1959, էջ 133—142: Նույնի՝ Основные этапы древнейшего земледелия в Армении. „Историко-филологический журнал“, 1961, № 3—4, էջ 115:

² Հորիզոնական ամրացված փայտե ձողի միջոցով շարժման մեջ գրվող աղալու-տրորիքները կանգնեմք «հրվող», ինչպես անվանում են մի շարք գիտնականներ: տե՛ս Блаватский В. Д., Второй год работы Синадской экспедиции. КСИИМК, вып. 51, էջ 153; Moritz L. A., Grain-Mills and Flour in Classical Antiquity, Oxford, 1958, էջ 52, 63ff.